

GERÓ GYÓZÓ

A BUDA-VÍZIVÁROSI TOJGUN PASA DZSÁMI
ÉS A TOJGUN PASA MAHALLE*

A török Buda topográfiáját szinte a teljes pontosság igényével elsőként Fekete Lajos határozta meg, megállapításaiban máig is megbízható művében.¹ A város jelentősebb épületei mellett az egyes városrészek – a mahallék-helyének és kiterjedésének pontos meghatározására is nagy gondot fordított. Különös figyelmet szentelt az egykori magyar város és a török város helyrajzi adatainak a kontinuitás szempontjából történő vizsgálatára, valamint az egyes épületek és városrészek megjelenítésére a mai város helyszínrajzában. Munkája alapján nyomon tudjuk követni Buda történeti helyszínrajzát a középkortól a törökkoron át napjainkig.

Fekete a rendelkezésére álló gazdag török és nyugati források felhasználásával alkotta meg a török Buda helyszínrajzát, amelynek megállapításait a későbbi régészeti kutatások legfőlegben csak finomítani tudták, de alapjaiban azt nem változtatták meg.

Az utóbbi évtizedek során és a közelmúltban is a Vízivárosban jelentős régészeti ásatások és kutatások folytak, amelyek nemcsak a középkor, hanem a török kor szempontjából is számottevő új eredményeket hoztak, így a pontos topográfiai meghatározások tekintetében is.² A Víziváros különböző területein – az egyes középkori városrészek központjaiban – végzett kutatások egyike – a török Tojgun pasa mahalle – volt. Ez utóbbi helyen az ásatásokon kívül lehetőség nyílt épületrégészeti feltárásokra is.

A török Buda egyik legkorábban kialakult mahalléja a vízivárosi Tojgun pasa mahalle volt, amelyet Evlia Cselebi az alábbiakban írt le a „Nagy külváros” azaz a „Víziváros” ismertetése során: „Az Akhor kapun bemelve, újra nyugatra kell menni és ezeket a városrészeket Dujgun pasa erődítményszakaszának nevezik. Különálló várfala van. Ennek kapuján bemenvén az a főút (a mai Fő utca) újra nyugat felé vezet s ezeket a városrészeket

Szulejmán pasa erődítményszakaszának nevezik”.³ Fekete a mai város területén a Tojgun pasa bölmét így határozta meg: „a várhegyről a mai Apor utca táján a Dunához vezető bölmefalon túl az ezen át nyíló Istálló kapun (Ahorluk kapusu) a Tojgun pasa bölmébe lehetett eljutni, amely körülbelül a Vigadó tájáig terjedt. Ehhez csatlakozott észak felé a Szulejmán pasa bölmé”.⁴ Mint a későbbiekben látni fogjuk ez utóbbi megállapítását az újabb kutatások annyiban módosítják csupán, hogy a volt budai Vigadó épülete még a bölmé, illetve a mahalle területére esett.⁵ Úgy tűnik, hogy a bölmé és az azonos nevű mahalle területé valójában azonos, miután az falakkal részint lehatárolt volt. Evlia Cselebi a Tojgun pasa mahallét is említi, mint a nevezetesebb városrészek egyikét.

Tojgun a török uralom kezdeti időszakában két ízben is volt budai pasa⁶ és miként elődei – majd későbbi utódai is – igyekezett alapítványaival a várost gazdagítani, megteremtve ezzel a nevét viselő mahalle központját. Budai alapítványai közül Evlia Cselebi Tojgun pasa dzsámiját és medreszét, valamint fürdőjét említi.⁷ Tojgun pasa alapítványainak helyét Fekete „a mai kapucinusok temploma tájékán” jelöli és mint mondja „igazán csak Musztafa és Tojgun pasák alapítványai árasztottak tisztább török-mohamedán légkört maguk körül.”⁸

Tojgun pasa nagyarányú építkezései minden valószínűség szerint budai korszakának első, hosszabb szakaszára tehető. Építkezéseiről elsőként Dernschwam tudósít, aki 1555 augusztus elején átutazóban tartózkodik Budán és látogatást tesz a Vízivárosban. Dernschwam erről így ír: „Budán Tujgun, a mostani pasa hatalmas fürdőt emelt az Ágoston-rendiek kolostora előtt, amely a feketebárátok hajléka volt; mindenholnan idefuvarozzák a

* A jelen tanulmány az OTKA támogatásával készült. Németül megjelent az Acta Orientalia Hung. Vol. 54. (2001) No. 4.

¹ FEKETE 1944. 72–122.

² VÉGH 1998. 15–17.

³ FODOR 1985. 280.

⁴ FEKETE 1944. 91.

⁵ GYÜRKY 1971. 235–140.

⁶ GÉVAY 1841. 6, 10; FEKETE 1944. 216.

⁷ FODOR 1985. 282.

⁸ FEKETE 1944. 106.

legszebb köveket.⁹ Dernschwam jól ismerte Budát – ahol többször is megfordult – még a török előtti időkből, így topográfiai szempontból hitelesnek fogadható el, amint azt a legújabb ásatások is megerősítik. Az Ágoston rendiek középkori kolostorát Gárdonyi Albert korábban tévesen a Szombat kapu közelébe helyezte.¹⁰ Fekete megállapítása, amely szerint az a mai Fő utca déli részén keresendő közel jár az igazsághoz. A régészeti kutatás megállapításai több tekintetben igazolják Dernschwam közlésének hitelességét e vonatkozásban, amint azt majd a későbbiekben látni fogjuk.

Mint látjuk 1555-ben még a fürdő építése folyik, ami nagy valószínűséggel feltételezi, hogy a mahallé központját képező dzsámi ekkorra már felépült. A következőkben elsősorban a Tojgun pasa dzsámival kapcsolatos kutatásokat és annak eredményeit ismertetném, természetesen az analógiák felhasználásával történő eszmei rekonstrukció igényével.

A mai Fő utca 32. sz. alatti kapucinusok temploma (az alsó-vízivárosi plébániatemplom) mai épületében az itt állott Tojgun pasa dzsámi jelentős részleteit feltételeztük, amit még a kutatás előtti helyszíni vizsgálatok is megerősíteni látszottak.

Tojgun pasa dzsámijáról több ízben is történik említés a török uralom idején és a visszafoglalást követően is. A dzsámira, valamint a többi épületre vonatkozóan elsősorban a 17. század végi hadmérnöki felvételek nyújtanak jó támpontot. Így különös figyelmet érdemel De la Vigne Budát ábrázoló helyszínrajza,¹¹ amely a leghitelesebbnek tekinthető. (1. kép) Ez nemcsak a dzsámit jelöli, hanem a fürdőt is, valamint egy nagyobb méretű oszlopcsarnokos épületet – valószínűleg egy árucsarnokot –, amelynek északi végénél egy keleti, nyugati végén egy-egy kerek toronnyal megerősített falat is ábrázol. Ez utóbbi igen nagy valószínűséggel a bölme északi zárófala lehetett.

Marsigli török térképe¹² csak a dzsámit tünteti fel, azonban Buda török épületeiről készített jegyzékében a fürdő is szerepel.¹³

A visszafoglalást követően az akkor már a kapucinusok birtokában lévő dzsámiról s a környező épületekről 1782-ben készített helyszínrajz kisebb átalakítások ellenére is a dzsámi igen jó alaprajzát adja.¹⁴

Mint már írtuk Dernschwam csak a fürdő építéséről tesz említést. Több mint két évtizeddel

később, 1578-ban Lubenan meglátogatta a Vízivárost, és annak egyik dzsámiját eléggé részletesen leírja. Sajnos a dzsámit nem nevezi meg, de annak részletes leírása alapján egyértelmű, hogy az a Tojgun pasa dzsámijára vonatkozik. Lubenan így ír: „Február 21-én a janicsárokkal kimentünk, hogy meglátogassuk a várost és először az alsó Vízivárosban egy szép mecsethez jöttünk, amely ólommal volt fedve. Mellette egy magas torony és körül egy folyosó, amelyen a török papok minden három órában nappal és éjjel imára hívnak, mivelhogy egyáltalán nincs harangjuk. A belsőben sok üveg-lámpa függ és két nagy gyertyatartó, a padló szép szőnyeggel volt fedve és volt egy magas kő szőszék ott. Ebben a mecsetben van a pasa eltemetve.”¹⁵

A dzsámi az 1686-os visszafoglalás harcai ellenére legnagyobb részt épségben maradt.

A Tojgun pasa mahalle vakuf épületeinek topográfiailag egyetlen hiteles alaprajzi ábrázolását De la Vigne Buda 1686. évi ostromáról készült térképe őrizte meg. Ez a térkép a Víziváros teljes és részletes utca- és térhálózatát adja, amely állapot csaknem érintetlen volt még a 19. század végén is, de még ma is jól nyomon követhető a jelenlegi város- alaprajzban. A térképhez tartozó „legendában” a Vízivárosban – az Alsó városban – hét mecsetet és két fürdőt említ megnevezés nélkül. A mecseteket „Z”-vel, a fürdőket „et” (&) jellel jelöli.¹⁶ Mindkét épületípus alaprajza sematikus, így a dzsámit egy négyzet sarkán csatlakozó kis körrel, míg a fürdőt kis kupolával fedett téglalapnak ábrázolja. Ez a szituáció a mai várostérképre vetítve megfelel a jelenlegi Fő és a Ponty utcák, valamint a Szalag utca által határolt területnek. (2. kép) Természetesen ide számítandó a Corvin tér, amelynek északi végén – részben az egykori budai Vigadó épülete helyén – De la Vigne térképe egy nagyméretű téglalap alaprajzú oszlopcsarnokos épület alaprajzát tünteti fel, amelynek északnyugati sarkán egy nagy kerek torony áll. A toronytól délre a mai Fő utca keleti oldalán hasonló tornyot jelöl, amelyet a másikkal fal köt össze. Valószínűleg ez lehetett a bölme északi zárófala. Visszatérve azonban az oszlopcsarnokos építményre, amelyről nem ismeretes, hogy az Tojgun pasa alapítványa lenne, a mahallának azonban mégis igen jelentős – elsősorban kereskedelmi jellegű – épülete, amely vagy arasta, vagy bedesztán, stb. lehetett. Mint az itt végzett kisebb méretű kutatás megállapította az épület középkori alapokra megy vissza.¹⁷

A dzsámi épületére vonatkozó ábrázolások nem tekinthetők autentikusnak. A dzsámit ábrázoló

⁹ DERNSCHWAM 1984. 498.

¹⁰ DERNSCHWAM 1984. 579, 729 jegyzet.

¹¹ RÓZSA 1963. 69–72., Kat. 21. I. XXXIV.

¹² VERESS 1906. a 142 lap után

¹³ VERESS 1906. 137. a 9. szám alatt.

¹⁴ VEREMUND 1927. 83.

¹⁵ SAHM 1912–1920. I. 80.

¹⁶ RÓZSA 1963. 71.

¹⁷ GYÜRKY 1971. 235.

látképek egytől-egyig sematikusan félgömb kupolával fedett kocka alakú épületként mutatták be azt, amelynek északnyugati sarkán áll a körerkélyes minaré. Ennek ellenére nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat, amelyek az ábrázolást kiegészítő legendában egyértelműen megnevezik a Tojgun pasa dzsámít. Közülük elsősorban Magliar Buda 1686 évi ostromát ábrázoló metszetét említeném, ahol a legendában a 33. sz.-al jelzett dzsáminál ez áll: „Toj Kun gyamesi. Tempio appellato del Vecello”.¹⁸ Ez más metszeteken több változatban is szerepel „33. Ein kirch, von Vogel Toihun auff Türkisch genandt”.¹⁹

Tojgun pasa dzsámijára épp úgy, mint alapítványának más épületeire vonatkozóan, úgy a török mint a nyugati írott források szinte teljesen hiányoznak, a már említetteken kívül. A dzsámi személyzetét és annak fizetését mindössze 1567-ből ismerjük. A defter szerint a személyzet 8 fő volt. A saban havi fizetési lista szerint közülük legmagasabb fizetése – napi 20 akce – a khatibnak volt, míg a két devrkhán egyenként csak napi 2-2 akcét kapott.²⁰

Az egy évvel későbbi defter 1568-ban csak a Turgut (Tojgun) pasa-féle városrészt említi Budán, egy ott elhunyt nő hagyatékával kapcsolatban.²¹ A budai számadáskönyvek egy 1573. szeptember 20-i bejegyzése a Tojgun pasa által a Tojgun pasa mahallében alapított boltokat említi, amelyekből egy Jován nevű szűcs „a Tojgun pasa boltokban” 1 denk bunda után 50 akce gümrüköt fizetett.²² Ezek a boltok minden bizonnyal a már korábban említett oszlopcsarnokos épületben voltak, amelynek így kereskedelmi rendeltetése bizonyítottan látszik. Ezután már csak jónéhány évtizeddel később Evlia Cselebi szolgál adatokkal Tojgun pasa alapítványaira és a mahalléra vonatkozóan, amikor 1664-ben leírja Budát. Leírása Buda egyes részeire vonatkozóan – így a Vízivárosra is – eléggé részletes, amelynek során igen szemléletesen mutatja be magát a bölmét.²³ A mahallék, ill. városrészek ismertetése során a híresebbek között említi a Dujgun pasa városrészt. A „Nagy külváros” nevezetességei felsorolásában írja, hogy abban négy ólomtetejű dzsámi van, és mint mondja „dzsámijai szépek és művésziek.” Ugyanitt öt medreszét mond, megnevezve Dujgun pasa medreszét, valamint a fürdők említése során Dujgun pasa fürdőt ugyan csak névvel említi.²⁴ Sajnos, hogy Tojgun pasa alapít-

ványai közül épp annak dzsámiját nem emeli ki név szerint, és egyáltalán nem tesz említést Tojgun pasa egykori alapítványához tartozó boltokról sem. Meg kell jegyeznünk, hogy a Musztafa és Tojgun pasa medreszéről még több forrás is megemlékezik a későbbi időszakban.²⁵

Az 1684. évi sikertelen budai ostrom, majd két évvel később, Buda 1686. évi visszafoglalásával kapcsolatos városképi ábrázolásokon és térképeken több ízben is megjelenik Tojgun pasa dzsámija, nevének különböző változataival. Fürdőjéről a dzsámin kívül elsősorban Marsigli tesz említést, aki azt részletesebben leírja a Budáról készített épületjegyzékében.²⁶

Tojgun pasa dzsámiját és többi alapítványi épületét 1687-ben a kapucinusok kapták meg. A dzsáminban és a többi alapítványi épületben helyezték el az ostrom idején a keresztény hitre tért foglyokat.²⁷

A mai Alsó-vízivárosi kapucinus templom helyreállítási munkái kapcsán két ízben volt kisebb lehetőség a dzsámi maradványainak kutatására, az előkerült részletek részleges feltárására és egyben bemutatására.²⁸ Már a kutatás előtt a 17.-18. századi alaprajzok és ábrázolások alapján megállapítható volt, hogy Tojgun pasa dzsámija is a négyzet alaprajzú, egy minarés dzsámítípus képviselője, amelyhez kis kupolákkal fedett három boltszakaszos előcsarnok csatlakozott az északnyugati oldalon. Amint azt a kutatás egyértelműen megállapította a dzsámi alapjaiban is török építmény és középkori előzményei – mint azt korábban vélelmezték – nem voltak.²⁹

A mai kapucinus templomnak a 18. század folyamán történt megnagyobbítása során a dzsáminak a két hosszanti falát elbontották és annak csak két fala maradt meg, amelyek közül a kibla-fal szépen megmunkált és szinte alig látható illesztéssel falazott homokkő kváderekből épített, míg az északnyugati fala tört kőből épült. E két főfal közötti eltérés oka véleményünk szerint az, hogy valamelyik – a legnagyobb valószínűség szerint az 1602. évi – ostrom során a dzsámi északnyugati oldala olymértékű sérülést szenvedett, hogy azt teljességében újjá kellett építeni a későbbiek során, de ekkor már minőségileg silányabb anyagból és kivitelben. Egyébként a dzsáminak ez a fala a templommá történő átalakítás alkalmával is jelen-

¹⁸ VERESS 1906. a 150 lap után; RÓZSA 1963. 237.

¹⁹ RÓZSA 1963. 235., Kat. 103. I. LVII.

²⁰ VELICS-KAMMERER 1890. 369.

²¹ VELICS-KAMMERER 1890. 374-375.

²² FEKETE-KÁLDY-NAGY 1962. 210.

²³ FODOR 1985. 280.t

²⁴ FODOR 1985. 282.

²⁵ FEKETE 1944. 290.

²⁶ VERESS 1906. 137. Marsigli leírása ikerfürdőre utal, amit Zenarolla is megerősít, amikor azt mondja, hogy egyik felét a férfiak, a másik felét a nők használják.

²⁷ FEKETE 1944. 66.

²⁸ GERŐ 1980. 147., 550 jegyzet

²⁹ GERŐ 1980. 67.

tösen károsodott, amelynek során a török műformák csaknem teljesen megsemmisültek és azok csak nyomokban voltak megfigyelhetők. Itt az északnyugati homlokzaton – amelynek eredetileg a tengelyében nyílt a dzsámi bejárata – hasonló ablakosztás nyomai mutatkoztak, mint a délkeleti homlokzaton, de ezeknek az íve és kőkeretének fészke már téglából falazott volt. Ugyancsak kimutatható volt az emeleti szint elfalazott ablaknyílása ezen a homlokzaton is.

A legeredményesebb volt a kutatás a dzsámi délkeleti falának homlokzatán, valamint a jelenlegi templomhajónak, a kibla fal előtt húzódó keskeny szakaszán és természetesen a mihráb maradványát rejtő délkeleti főfal belső falsíkján. Az épületrégészeti feltárás mellett végzett kisebb ásatás is sok új adattal szolgált a dzsámira vonatkozóan.

A délkeleti homlokzat feltárása során kitűnt, hogy az homogén kváderfal, amelybe a későbbiek során – valószínűleg még a 18. század folyamán – boltozatot véstek be, majd a legújabb korban a fal több helyen is kisebb-nagyobb sérülést szenvedett.

A dzsáminak ezen a homlokzatán megtalált három eredeti ablaknyílása mészhabarcba ágyazott tört kővel volt befalazva. Az ablakok közül csak a földszinti ablaknyílást bonthattuk ki teljes mélységében és ennek nyomán magát az ablakot tudtuk teljesen feltárni, amely teljes épségben maradt meg. A földszinti ablak fölött – annak tengelyében – a második szinten lévő ablaknyílás, amelynek felső lezárása a templom mai nagyméretű ablakának építése során megsemmisült, csak kis mélységben volt kibontható. A harmadik szint ablaknyílása, amely a homlokzat központjában helyezkedik el csaknem teljesen épen került elő és majdnem a teljes mélységben kibontható volt. (3. kép) Az ablakok feltárása nyomán egyértelműen sikerült a kibla-fal homlokzati rekonstrukciója, (4. kép) amelyben az ablakok három szinten helyezkedtek el és azok eredetileg a 2-2-1 osztást követték. Ezt az ablakkiosztást követhette minden valószínűség szerint a dzsámi másik három főfalának ablakrendje, bár részben eltérő megoldás lehetősége is ismeretes. Egyébként a hazai négyzet alaprajzú dzsámijaink közül ezt az ablakosztást követi a siklói Malkocs bej dzsámi is.³⁰ Ilyen ablakosztása van az 1550–51-ben épült fočai Aladža dzsáminak³¹ ugyancsak, amely Haszan nazir (Haszan bin Juszuf) vakufja volt, aki haláláig a budai defterdár tisztét töltötte be. Evlia Cselebi szerint a dzsámi építőmestere Ramadan aga volt.³² Ugyanezt a megoldást találjuk a mosztári Hadzsi

Mehmed bég (Kradjozbég) dzsáminál, amely 1557-ben épült,³³ valamint a livnói „Begluk” vagy „Glavica” dzsáminál, amely Lala Mehmed pasa alapítványa, aki két ízben is volt budai pasa, dzsámija pedig 1567–68-ban épült.³⁴

A homlokzat rekonstrukcióját követően a templombelsőben a kibla-falon végeztünk épületrégészeti kutatást, elsősorban a mihráb maradványainak feltárása érdekében és ezzel egyidejűleg teljesen feltártuk a földszinti ablakot, amelynek kőkerete „in situ” teljes épségben megvolt. Ezt követte azután a dzsámi belső padlószintjének meghatározását, valamint a mihrábnak jelenlegi szint alatt vélhetően megőrzött lábazati maradványának és a szószék alapozásának feltárását célzó ásatás a fallal párhuzamosan húzott 50 cm szélességű kutatóárokkal. (5. kép) A továbbiakban mindenekelőtt az összefüggésekre való tekintettel tárgyaljuk az egyes részleteket, nem téve különbséget a homlokzaton látható és a belsőben feltárt maradványok között.

A kibla-fal – a délkeleti főfal – teljes falvastagsága 105 cm, a kibontott földszinti ablaknyílás szélessége pedig 118,5 cm volt. (6. kép) Az ablaknyílást mindkét oldalon egy 24 cm szélességű, egyszerű élszedéssel tagolt kőkeret szegélyezte. Ez utóbbi a belsőben teljes épségben került elő, míg a homlokzati oldal keretköveinek egy részét a nyílás elfalazásából bontottuk ki. Az egyik nagyobb keretdarabon a homlokzaton lévő ablakrács bemetszésére szolgáló lyukak voltak, amely alapján az eredeti csomókötéses rács osztása kiszerkeszthető. A Corvin tér 3. számú ház Dunára néző homlokzatának egyik földszinti ablakában lévő és oda másodlagosan beépített török ablakrács minden bizonnyal a Tojgun pasa dzsámi valamelyik földszinti ablakának tartozéka volt. Magának az ablaknyílásnak a belmérete 105 × 201 cm, bélétenek vakolata és meszelése jó állapotban maradt meg. Az egyenes záródású ablaknyílás fölött számárhátíves felülvilágító nyílás van, amelyet 31–35 cm átlag szélességű ívkövekből falazott, mélyített tükrözésű keretéz. Ez utóbbinak a zárókövét a homlokzati oldalon eredetileg rozetta, vagy forgórózsa díszítette, amelynek levéset nyoma jól látható ma is.

A második és a harmadik szinten lévő ablaknyílás kőkeret nélküli. Eredetileg mindkettő számárhátíves záródású volt, (3. kép) amelyet vállmagasságban kezdődő, mélyített, 34 cm széles tükrözésű szegélyez, amint az az utóbbi esetben látható. Ezeknek mindegyike 96 cm széles volt, magasságuk a vállig 144 cm, teljes magassága az ív

³⁰ GERÓ 1983. 125.

³¹ ANDREJEVIĆ 1972. 28–38. 6., 7. kép; GERÓ 1980. 123.

³² FODOR 1985. 466–467.

³³ STANIĆ-SANDŽAKTAR 1967. 88. 1. kép; GERÓ 1980. 124.

³⁴ REDŽIĆ 1965. 99–104.

felső csúcsáig 222 cm. Az ablaknyílás homlokzati síkjában az ablak beillesztésére és rögzítésére szolgáló 8-9 cm-es horony fut körbe.

A kutatás legnagyobb eredménye azonban a mihráb jelentős maradványának a feltárása volt. A földszinti török ablaktól keletre – a templom barokk falpilléréig terjedő falszakasz vakolatának eltávolítása után – előtűnt a mihráb elfalazott fülkéje és keretének levéselt maradványa. Kibontva ezután a fülke befalazását sikerült a többlépcsős sztalaktitboltozat aránylag jó állapotban megőrzött nagyobb részletét feltárni a falpillér mögötti részen is, keretezésének pedig épségben meglévő lábazatát a mai szint alatt megtalálni. Az előkerült részletek szerencsére minden olyan adattal szolgáltak, amelyek lehetővé tették a mihráb hiteles elméleti rekonstrukcióját. (7. kép)

A Tojgun pasa dzsámi mihrábjára a magyarországi török építészettörténeti kutatás szempontjából több vonatkozásban is nagy jelentőségű és a magyarországi török építészeti kimagasló emléke, miként a dzsámi többi maradványa is.

A magyarországi dzsámiépítészeti emlékeit tekintve sajnos maguknak a dzsámiknak a száma is csekély, mihrábjaink száma pedig még kevesebb. Mihrábunk teljes egészében kőből faragott, amelynek boltozata a megmaradt részletek alapján a magyarországi török kőfaragás legkiválóbb alkotásai közé sorolható. Sajnos azonban, hogy ezen kívül csak a pécsi Gázi Kászim pasa dzsámi mihrábjára az, amely még kőből faragott volt,³⁵ de a helyreállítása során történt nagyarányú kiegészítés következtében az eredeti részletei ma már nem megállapíthatók. Mint látható mihrábjaink e kettőtől eltekintve téglából falazottak és sztalaktitboltozatuk téglalapra felrakott strukkóból készült.

A tizennégyeszőg hét oldalával záródó imafülke egy-egy oldallapja 29,5 cm széles, míg a két keskenyebb oldal 15-15 cm. A fülkét kváderekből falazott kőkeret szegélyezi, amely a fal síkjából 37 cm-el ugrik előre, szélessége pedig 76,5 cm, azaz egy építészeti rőf. A keretet egyszerű, 10,4 cm széles élszedés tagolja, miáltal a külső szegély mindössze 19,5 cm széles. A fülkét az eredeti szinttől 176 cm magasságban egy keskeny váll osztja meg, amely fölött a fal mintegy 1,5 cm-el ugrik ki a fülke falsíkjából. Innen indul az ötlépcsős sztalaktitboltozat, amelynek elemei szintenként variálódnak. A mihráb rekonstruált teljes magassága a részletek és a megfigyelések alapján 5 m, szélessége pedig 2,44 m, maga a fülke 2,20 m magas, szélessége pedig 110 cm.

Dzsámink mihrábjának analógiáját a hazai emléksanyagban sajnos nem találjuk, legföljebb egyes kisebb részletek hasonlóságát fedezhetjük fel. Így azt elsősorban a balkáni török emlékek körében kell keresnünk. Miként a dzsámi egyik időben is legközelebbi párhuzamát a már említett fočai Aladža dzsámiban látjuk –, amely azonban építészeti részleteinek kialakításában sokkal gazdagabb –, így ez vonatkozik annak mihrábjára is. Mindkettőnek kőből faragott ötlépcsős sztalaktitboltozata van, amelyek elemei jórészt azonosak vagy igen hasonlóak. Méretei is megközelítőleg azonosak, mivel az Aladža dzsámi mihrábjára a díszes oromzat nélkül ugyancsak megközelíti az 5 m magasságot, szélessége pedig a 2 és 3/4 métert.

A mihráb melletti ablaktól kissé jobbra került elő a kőből faragott mimber alapozásának maradványa.

A Buda-Vízivárosi Tojgun pasa dzsámi feltárásának eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze: A dzsámi eredetileg négyzet alaprajzú háromboltozatos előcsarnokú, egy mináres dzsámi volt, (8. kép) amelynek délkeleti főfala annak jelentős műrészleteit őrizte meg úgy a homlokzaton, mint a jelenlegi templombelsőben. A kockaalakú centrális építmény eredeti 2-2-1 ablakosztása rekonstruálható volt, továbbá a kőből faragott, mihráb, amelynek finoman megmunkált stalaktitboltozata a török építészeti hazai emlékeinek legszebb ilyen jellegű emléke. A meglévő részletek, valamint az analógiák és a 18. századi helyszínrajz lehetővé tették az alaprajzi rekonstrukciót és magának a dzsáminak az elméleti rekonstrukcióját is.

Tojgun pasa alapítványi épületei közül elsőként a mahalle egyházi központját képező dzsámi épülhetett meg, amelynek építési idejét Tojgun első budai pasasága idejére kell tennünk, annál is inkább mivel Dernschwam 1555 augusztusában, budai látogatása alkalmából csak a fürdő éppen folyó építkezéséről tudósít. Így a dzsámi építési idejét 1553-55 közé határozhatjuk meg.

Tojgun pasa másik alapítványi épületét De la Vigne térképe a dzsámitól délre jelzi. A két épület között kis korridor húzódik. Ez – amint az a kismértékű ásatás során megállapítható volt – eredetileg a mai kapucinus kolostor épülete és az udvarának területén állott. Az ásatás során csak topográfiai azonosítása volt lehetséges, mert az előkerült részletek alapján az összefüggések nem voltak tisztázhatók. A fürdő megtalált falába másodlagosan befalazott gótikus építészeti fragmentumok Dernschwam tudósítását igazolták. Ezek az építészeti és más faragott kövek minden valószínűség szerint a közelben állott és napjaink-

³⁵ GOSZTONYI 34. p.

ban feltárt Ágoston rendiek középkori templomának vagy kolostorának bontásából származtak.

A fürdőről rajta kívül csak Evlia Cselebi, valamint az 1686-os visszafoglalás során Marsigli emlékezik meg Memorialéjában. A fürdőt 1555 augusztusában már építették, befejezésének ideje azonban csak feltételezhető, mivel nem tudható, hogy az az említett időben már milyen stádiumban

volt. Lehetséges, hogy 1556. februárig befejeződött, de az sem kizárt hogy folytatására 1558-ban került ismét sor. Marsigli hamamnak mondja, amely gőzfürdő volt.

Tanulmányunkban megkíséreltük egy budai török mahallé épületegyüttesének a történeti adatok és a régészeti eredmények összefüggésében történő felvázolását.

IRODALOM

- ANDREJEVIC 1972 ANDREJEVIC, A.: Aladža džamija u Foči. In: Filozofski fakultet u Beogradu Institut za Istoriju umetnosti. Monografija 2. Beograd, 1972.
- DERNSCHWAM 1984 DERNSCHWAM, H: Erdély-Besztercebánya-törökországi utinapló. Közread. Tardy Lajos. Bibliotheca Historica. Bp., 1984.
- FEKETE 1944 FEKETE Lajos: Budapest a török korban. In: Budapest története 3. Szerk. Szendy Károly. Bp., 1944.
- FEKETE-KÁLDY NAGY 1962 FEKETE Lajos - KÁLDY-NAGY Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550-1580. Bp., 1962.
- FODOR 1985 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Ford. Karácson Imre, az előszót és a szómagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolg. Fodor Pál. Bp., 1985.
- GERÓ 1980 GERÓ Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők) Művészettörténeti Füzetek 12. Bp., 1980.
- GERÓ (1983) GERÓ Győző: A siklósi Malkocs bej dzsámi. Építés-Építészettudomány 15. (1983), p. 117-131.
- GÉVAY 1841 GÉVAY A.: A budai pasák. Bécs, 1841.
- GOSZTONYI GOSZTONYI Gy.: A várostemplom építéstörténete. Pécs, é.n.
- HABLE-HORVÁTH-RINGER-VÉGH 1998 HABLE Tibor - HORVÁTH M. Attila - RINGER Árpád - VÉGH András: Visszamerengni mit ér...? A Corvin téri ásatás múltunk megismerésének páratlan lehetősége. Magyar Múzeumok 4. (1998). 3. sz., p. 13-14.
- GYÜRKY 1971 H. GYÜRKY Katalin: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BudRég 22. (1971), p. 223-243.
- REDZIC 1965 REDZIC, H.: Restauratorskokonserzetorski radovi na „Glavici” džamija u Livno. Naše Starine 10. Sarajevo, 1965.
- RÓZSA 1963 RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493-1800). Bp., 1963.
- SAHM 1912-1920 SAHM W.: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenan. Mitteilungen aus der Stadtbibliothek in Königsberg. i. Pr. 4. 9. Capitel. Beschreibung der Stadt Oven. Königsberg, 1912-1914, 1915-1920.
- STANIČ-SANDŽAKTAR 1967 STANIČ, R. - SANDŽAKTAR, M.: Konzervacija Karadžoz-begove medrese u Mostaru. Naše Starine 11. Sarajevo 1967.
- VÉLICS-KAMMERER 1890 VÉLICS A. - KAMMERER E.: Magyarországi török kincstári defterek 2. (1540-1639). Bp., 1890.
- VERESS 1906 VERESS Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684-1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég 9. (1906), p. 103-170.
- VÉGH 1998 VÉGH András: A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vízivárosban. Magyar Múzeumok 4. (1998). 3. sz., p. 15-17.
- VERMUND 1927 VERMUND P.: Emlékkönyv a budai kapucinusrendi zárda és plébánia-templom renoválásának alkalmából. Bp., 1927. p. 1-80.

THE TOYGUN PASHA MOSQUE AND THE TOYGUN
PASHA MAHALLE IN BUDA - VIZIVÁROS (WATERTOWN)

The topography of the Turkish Buda was first identified by Lajos Fekete in his work that has been reliable even up to our days. He drew close attention to the significant buildings of the city, apart from defining the location and extension of the city quarters, the *mahalles*. With the help of his work it is possible to trace the historical topography of Buda from the Middle Ages, through the Turkish period up to our times.

In recent decades there has been significant archaeological investigation in Viziváros, for example in the territory of the *mahalle* that had been formed first in Turkish Buda, the Toygun Pasha Mahalle, and it was also possible to conduct architectural-archeological research, too. It seems that the *bölmé* and the territory of the *mahalle* bearing the same name are identical.

Toygun was the pasha of Buda two times in the early period of Turkish rule. His large-scale construction works are likely to be dated to the first, the longer period.

In the following, first I would like to present the research and the results concerning the Toygun Pasha Mosque with an outlook of a theoretical reconstruction using analogous data.

Significant remains of the Toygun Pasha Mosque had been supposed to be in the building of the Church of the Capucines (the parish church of the Lower Viziváros) at 32 Fő Street which seemed to be affirmed by preliminary studies at the site. Concerning the Mosque and the other buildings there are good references in the plans made by military engineers at the end of the 17th century.

The only topographically authentic plan of the *vakuf* buildings of the Toygun Pasha Mahalle has been preserved by the map of the siege of Buda in 1686 drawn by De la Vigne. The map presents the full and detailed street network of the Viziváros. This situation can be projected on a recent map to the area bordered by Fő Street, Ponty Street, and Szalag Street. Corvin Square also belongs here on the northern end of which the map shows a large rectangular building with a large, round tower. It could have been a significant building of the *mahalle*, used mainly for trade, an *arasta* or *bedestan*. There is another, a similar tower indicated to the south of the previous one, on the eastern side of the present Fő Street joined with a wall to each other. Probably this could have been the northern wall of the *bölmé*.

There are hardly any Turkish or western written sources referring to Toygun Pasha Mosque, similarly to the other buildings of his foundation. It could have been claimed before the research was started with the help of 17th-18th century plans and drawings, that the Toygun Pasha Mosque belongs to the quadrangular, one-minaret type of mosque and it had a three-part portico covered with small cupolas on the north-western side. Research has proved that it was a Turkish-based building, it had no mediaeval antecedent - as it had been supposed formerly.

In the course of enlarging the Capucine Church in the 18th century the two longitudinal walls of the mosque were pulled down, and only two walls were preserved, the *kibla* wall that had been built of delicately worked ashlar with almost invisible joints, and the north-western wall built of broken stones. Probably in the siege of 1606 the north-western wall of the mosque suffered such serious damages that it had to be completely rebuilt. The most successful research was conducted on the facade of the south eastern wall of the mosque and on the short section of the present nave running in front of the *kibla* wall and certainly on the inner side of the south eastern main wall hiding the remains of the *mihrab*.

The study of the south eastern facade showed that it was a homogeneous ashlar wall that suffered smaller or larger damages in the 18th century and in modern times.

Three original window openings were found on this facade of the mosque. After finding the windows the reconstruction of the facade of the mosque was successful. (Fig. 4) The windows were built in at three levels and originally they had 2-2-1 layout. The window pattern of the other three walls of the mosque could have followed this system. Interestingly, this same window pattern is characteristic of the quadrangular Malkoč Bey Mosque in Siklós, the Aladža Mosque in Foča built in 1550-51, the Hadži Mehmed Beg (Kradjobjég) Mosque in Mostar built in 1557 and the Begluk or Glavica Mosque in Livno.

After the reconstruction of the facade architectural-archeological research was done in the church on the *kibla* wall, aiming first of all to discover the remains of the *mihrab*. This was followed by an excavation focussing on the identification of the inner floor level of the mosque and the remains of the foundation of the *mihrab* and the *minbar*.

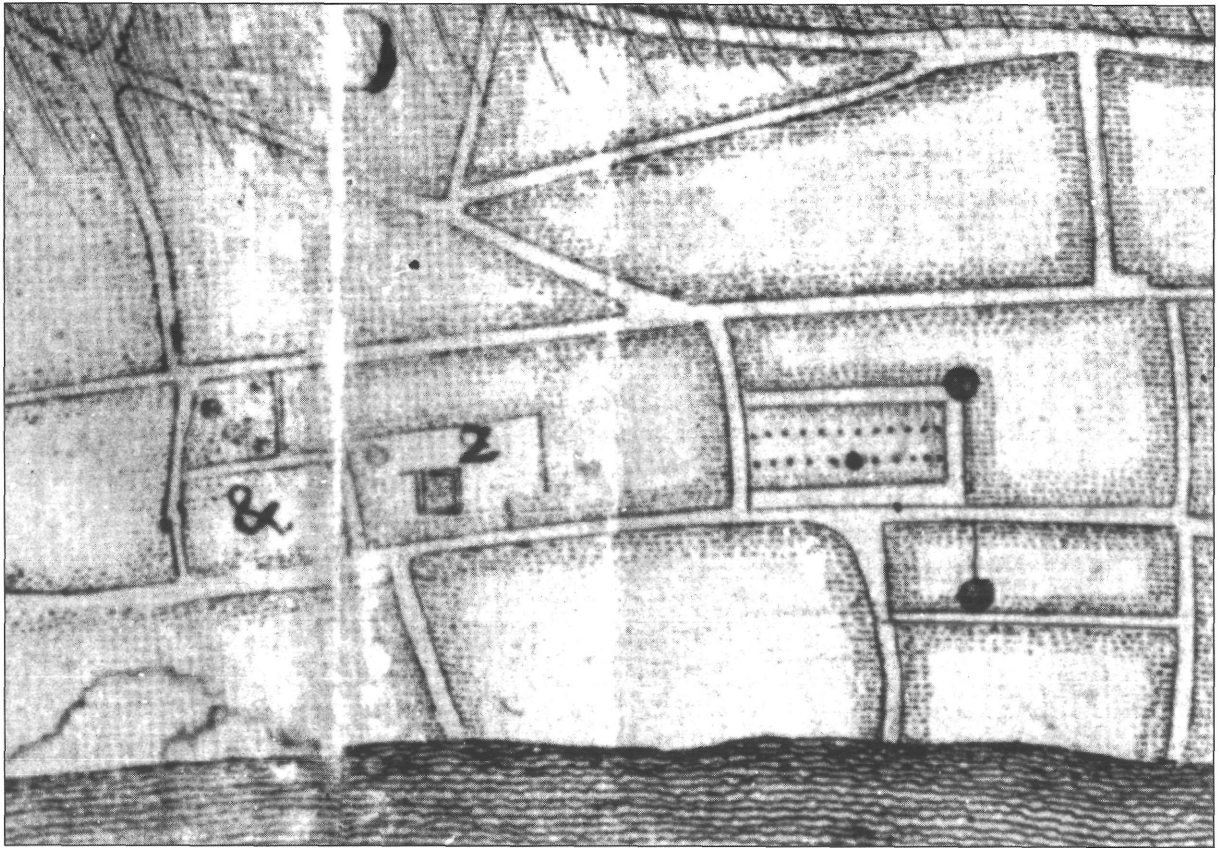
The greatest result was the discovery of the significant remain of the *mihrab*. To the east from the Turkish window on the groundfloor after knocking off the plaster from the section of the wall running up to the baroque pillar the walled up niche of the *mihrab* and the traces of its frame that had been cut off came to light. Clearing out the niche it was possible to find a larger part of the stalactite vaulting that had been preserved in fairly good condition.

Considering the monuments of the mosques architecture in Hungary, they are few, and the number of their *mihrabs* is even less. This *mihrab* is entirely carved of stone, despite the fact that our *mihrabs* are usually built of bricks and their stalactite vaulting is stucco put on a brick base. The niche is divided by a thin lip at 176 cms this is where the five stairs of the stalactite vaulting begins, the elements of which are varied at each level. The full height of the *mihrab* is 5 metres, it is 2.44 metres wide, the niche itself is 2.20metres asnd it is 110cms wide – as it can be reconstructed on the basis of our observations and the details. Unfortunately there is no analogous *mihrab* among the ones in Hungary, thus it has to be found among the Turkish monuments on the Balkan. One of its nearest parallel, considering the time too, is the Aladža Mosque in Foča.

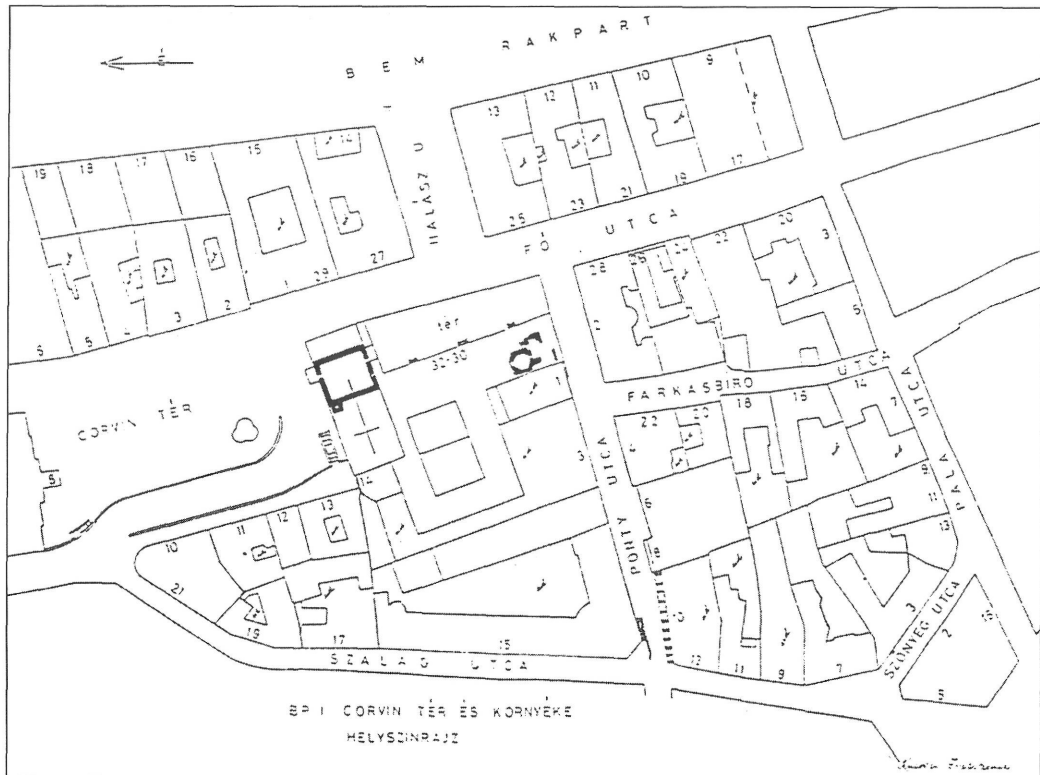
The foundation of the *minbar* carved of stone was discovered slightly to the right from the window next to the *mihrab*.

The results of the archaeological investigation of the Toygun Pasha Mosque can be summed up as follows: It was a quadrangular, one-minaret mosque with a portico. (Fig. 8) The south eastern wall of this building preserved its significant characteristics both on the facade and in the inner side of the present church. The original 2-2-1 window pattern of the cubic-shaped central building could be reconstructed, aswell as the *mihrab* carved of stone, its delicate stalactite vaulting, which is the nicest example of its kind in Hungary. The details found, the analogies and the surviving map from the 18th century facilitated the reconstruction of the ground-plan and the theoretical reconstructuion of the mosque itself. Among the foundational buildings of Toygun pasha the religious centre of the *mahalle*, the mosque could have been built first, that can be dated back to the period of Toygun being pasha of Buda for the first time, thus the construction of the mosque can be define between 1553–1555.

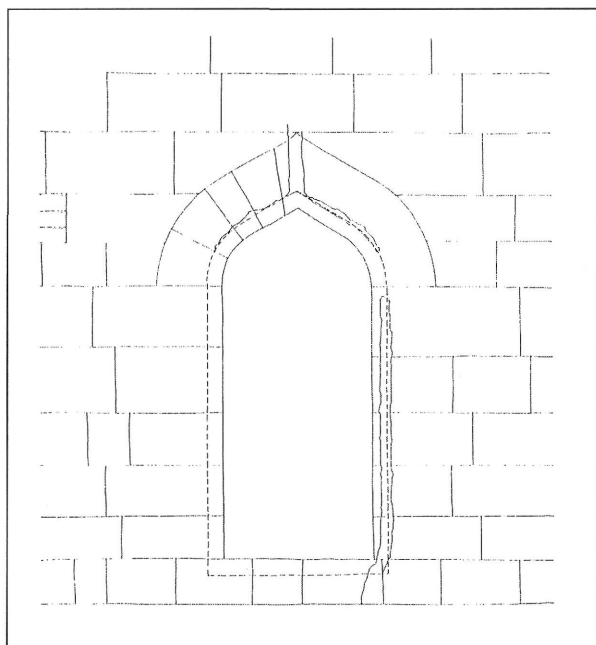
In the case of the other foundational building of Toygun pasha it was only possible to identify it topographically, as the details found were not sufficient for outlining their relationships. The bath was being built in August 1555, the time of its completion can only be suggested. In our study we have made an attempt to sketch the building complex of a Turkish *mahalle* in Buda in the light of historical facts and the results of archaeology.



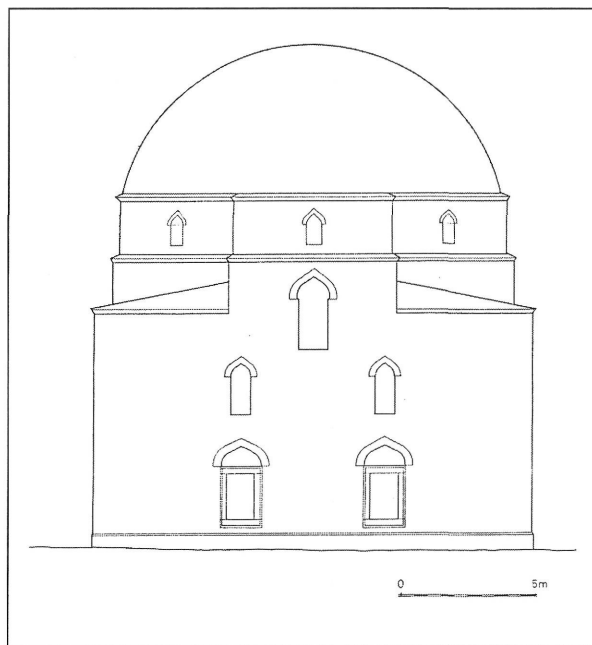
1. kép. De la Vigne térképe Budáról 1686: a Tojgun pasa mahalle és annak épületei



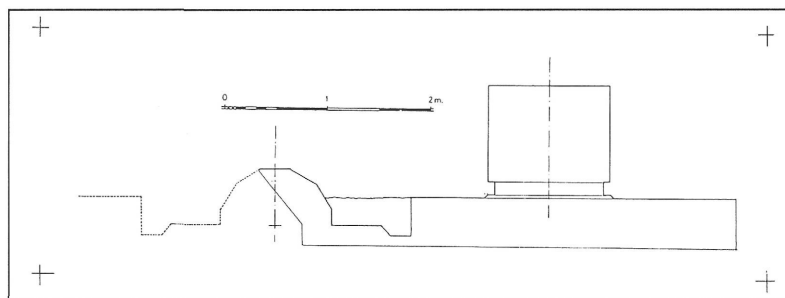
2. kép. A Corvin tér és környéke a Tojgun pasa dzsámiával és fürdőjének feltárt maradványával (Kuczogi Zsuzsanna)



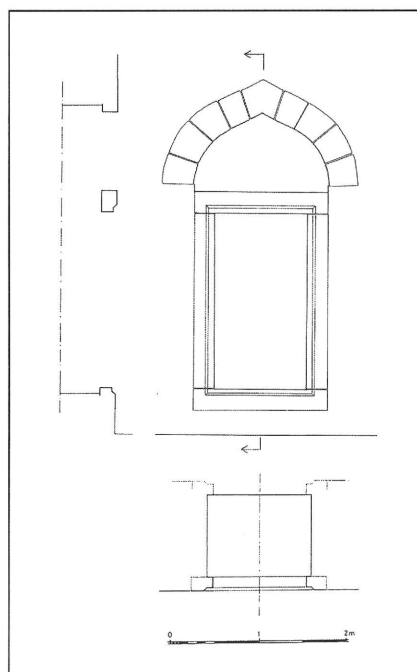
3. kép. A nyugati homlokzaton a harmadik szint magasságában feltárt török ablak (Várnai Dezső)



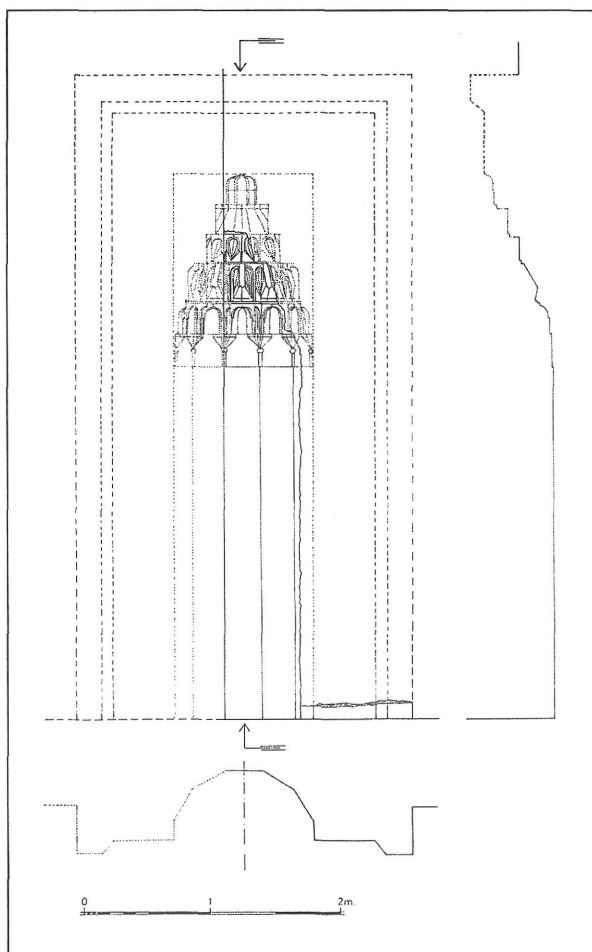
4. kép. A dzsámi délkeleti homlokzati fala és a dzsámi épületének rekonstrukciós vázlatja.



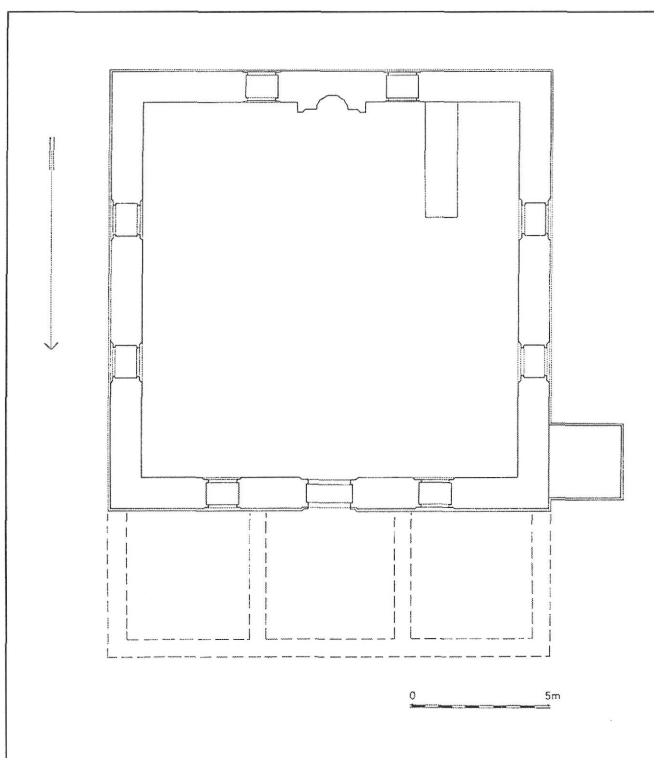
5. kép. A kiblafal alaprajzi részlete a földszinti ablakkal és a mihrábbal. (Szijártó Kálmán)



6. kép. A dzsámi földszinti ablakának alap-metszet és belső nézetrajza. (Szijártó Kálmán)



7. kép. A mihráb
rekonstrukciója az eredeti
maradványok jelölésével.
Alap-metszet és nézet
(Szijártó Kálmán)



8. kép. A dzsámi
rekonstruált alaprajza
(Szijártó Kálmán)